

ӘОЖ 002.2 (097)

С. Медеубек

Журналистика факультеті, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
E-mail: medeybek@mail.ru

Фольклор мен шешенсөз

Автор қоғамдық санаға ауызша ақпарат тарату арқылы қозғау салу өнері – шешенсөздің ерекшелігін айқындау үшін фольклормен салыстырады. Фольклордың ертегі жанры мен шешенсөздің оқиғат жанрын шендестіру нәтижесінде тың тұжырымдар ұсынады.

Түйін сөздер: фольклор, жанр, ертегі, оқиға.

S. Medeubek

Folklore and Journalism

This article discusses some issues oral journalism. Also well represented on the above practice issues. Shows the point of view of leading academics and practitioners in the study area. Conducted with specific examples of oral folklore and journalism people. At the end of the publication of the findings are useful for theory and practice.

Keywords: folklore ,genre, tale, proiszhchestvie.

С. Медеубек

Фольклор и публицистика

В настоящей статье рассматриваются отдельные вопросы устной публицистики. Также широко представлена практика по рассматриваемой проблематике. Приведены точки зрения ведущих ученых и практиков в исследуемой области, примеры устной публицистики и фольклора народа. В конце публикации даются выводы, полезные для ученых и публицистов.

Ключевые слова: фольклор, жанр, сказка, произшествие.

Жеке адамның, сол адам өмір сүрген әлеуметтік ортаның, сол әлеумет қалыптасқан қоғамның, сол қоғам ғұмыр кешіп жатқан заманның тыныс тіршілігінен, парасат -пайымынан, арман-мүддесінен, танымы мен талғамынан туындайтын қажеттілігі мен сұранысынан халыққорындағы (фольклордағы) мұралар да мол мағұлымат береді. Ондағы жеке адам дегеніміз – айтушы. Яғни жырау, жыршы, ертегіші, әңгімеші ролін атқаратын тұлға. Осы тұста фольклор шешенсөзге ұқсайды. Ал кейіпкерлер мен олар басынан кешірген уақиғалар мен жағдаяттар және оқиғалар уақыт тұрғысынан көнерген, типтендірілген, қиялдан қосылған ғажайыптармен түрлендірілген. Бұл тұрғыда фольклор шешенсөзден ажырайды. Жалпы шешенсөздің фольклормен аражігін

ажырату үшін жанрлық ерекшеліктерін салыстырып көрген тиімді. Әуелі болған істі баяндауды өзек ететін жанрларды ғана алып қарастырып көрелік.

Адамдардың өмір сүру қалпынан, тұрмыс-тіршілігінен, өмірді қайтсем жақсартамын деген арман, мүддесінен туындаған ертегілер сол заманның белгілі бір дәрежеде шындығын да суреттейді, баяндайды.

Қиял-ғажайып ертегілердің өзі қиялдан шыққан қисынсыз өтірік емес әлеуметтік байланыстардан, өндірістік қатынастардан, психологиялық алмасулар мен сабақтасулардан келіп туындаған оқиғалардың айтушылар мен тыңдаушылар санасында қайта жаңғыруы. Олар бұқараның талғамы мен талабын, заман сұранысын өтеу қажеттілігінен өмірге келген.

Сондықтан да қиял-ғажайып ертегілердегі мифологиялық элементтер шындық өмірдің елесін де береді.

Қиял-ғажайып ертегі адам, қоғам санасынан ғайып болған әлеуметтік өмір сүру белгілерін де сақтаған.

«Қиял-ғажайып ертегі өткен өмірді көз жұма еске алу немесе ежелгі әлеуметтік қатынастардың және діни наным-сенімнің ғажайып жаңғырығы ғана емес, ол сондай-ақ жарқын болашаққа ұмтылған әлеуметтік әділеттілікке талпынған тамаша өмірге, зейнетті еңбекке қол созған адамдардың арман аңсарының көрінісі», - дейді Э.В. Померанцева [2].

Көшпелі көне заманда тұрмыстық ертегілер де белгілі бір дәрежеде қоғамдық санаға қозғау салу міндетін де атқарған. Ертегідегі бұрынғы замандар шындығы кейінгі тыңдаушысы үшін санаға сыймайтын елес, өтірік болып көрінеді. Ертегідегі оқиғалар алғаш айтылғанда өмірдің өз шындығы еді, жәй шындық емес, естігендер есінде қалатын, таң қалатын, тамсанатын, қуанатын, қорқатын, жиренетін, яғни көргеннің көз алдынан кетпейтін, тыңдағанның құлағында қалатын ерекше шындық еді. Енді ол бір адамнан екінші адамға, бір ұрпақтан екінші ұрпаққа көшкенде, бір жылдан екінші жылға, бір ғасырдан екінші ғасырға ауысқанда шындықтың өзі емес оның елесіне айналады. Елесті нақты шындыққа жақындататын, элементтер қосылады.

Бірақ сол шындық оқиға әу баста неге айтылды, не мақсатпен елге таратылды, оқиғаның тууы жалпы жұрттың санасына әсер етті ме? Оқиғаның болмысы бұхараның таным-түсінігіне ықпал етті ме? Оқиғаның себебі мен салдары, нәтижесі халық санасына түрткі болды ма? Осы сұрақтарға жауап тапқан сайын ертегі мақсаты да шешенсөз жанрларының түпкі мұратымен сабақтасады.

Ертегі әдетте жас өспірім балалар үшін шығарылады. Солардың санасына қозғау салар ізгіліктер мен игі істерді үлгі ету мақсатында айтылған өткен шақ оқиғалары пәрменді де ықпалды болуы үшін қиялдан неше түрлі қисындар тудырып, бір оқиғаны бір оқиғамен байланыстырып, бір кейіпкерден екінші кейіпкерді ерекше етіп асыра суреттейді. Бұл асыра суреттеулер әсерлі, ықпалды болады. Қатардағы өзі білетін адамдарға ұқсас кейіпкерден гөрі өзі көрмеген, білмейтін, естімеген кейіпкердің болмысы баланы ерекше қызықтырады. Ойдан шығарылған ғажайыптар бала қиялына қанат

бітіреді, ол да ұшқыш кілемге отырып алып аспан шарлағысы келеді. Ол да алтын құйрықты құлынды ұстап алғысы келеді. Ол да Ертөстік болып көргісі келеді. Осылайша фольклордың балаларға арналған түрі де санаға қозғау салады. Ойға ой қосады. Бірақ, нақты әрекетке бірден бастап алып кетпейді. Сонысымен де ол шешенсөзден бір ажырайды.

Фольклор айтушысы бүгінгінің болмысын ашу үшін кейде өткенді қозғайды. Халық басында ескі замандарда болған оқиғаны мысал қылып айтады, кейіпкерінің ел үшін жасаған ерекше істерін өнеге етуді көздейді. Сондай істі бүгінгі ұрпақ та жасаса деген ниетте болады. Мұндай мұратты шешенсөз айтушылары да көздейді. Бірақ, дәл осы тұста ол біздің бүгінгі ұғымымыздағы, айқындамамыздағы шешенсөзден бөлектенеді. Бөлектейтін нәрсе - оның кейіпкерінің өмірде жоқ, мағұлыматтарының ескі, деректерінің көне екендігі.

Халықтың елді, жерді, Отанды сүйеге шақыру, ел қорғаны болуға баулу, туған топыраққа деген сүйіспеншілікті ояту идеялары батырлар жырында кейіннен айтылған секілді болғанымен, бұл идея өз заманында ел басында күн туғанда әр ауылдың өз Қобыландысының, тіпті әр қазақтың қанында ойнағаны рас. Сыртқы жаудан елді қорғау әр батырдың парызы мен міндеті болған. Мұны біз бас кейіпкердің аузына салынған сөзден білеміз.

Қобыланды батыр:
«Таулар күйіп, тас жанған,
Алты жаста зарпыма.
Қорған болып туғанмын
Туғаннан-ақ халқыма!» - дейді.

Ия, туа салысымен еліне қорған болу, сол замандар перзенттерінің басты ұраны, мақсаты мен міндеті болған. Ат жалын тартып мінісімен ер азамат елін, жерін сыртқы күштерден қорғауға әзір тұрған. Өйткені, заман талабы, қазақ қоғамының алдында тұрған басты мүдде сол болатын. Сол мүдде үшін күрес тудырған сан батырлық, сан ерлік Қобыландылар арқылы жасалған. Қобыландылар ерлігі елге үлгі, ұрпаққа ұран болып, халық жадынан қайта жаңғырғанда ол ақын, жыраулардың жүрегін жыр болып жарып шыққан. Ақын кейіпкерін сөйлеткенде өзінің ойындағы арманы мен мүддесін, көңіл-күйін соның аузымен де айтқызып отырады. Басқаша айтқанда ақынның, жырышының, жыраудың да бойында сол асыл мұраттар тулап жатпаса, ерлік

пен елдік рух оның да бойында атойлап тұрмаса, сөзі сенімсіз шығар еді. Сөзі сенімді шыққан жерде айтушының ерлік іс істеуге шақырып отырғанын әркім-ақ түсінеді.

Қобыланды:
«Жалғыз шығып елімнен,
Артықша жедім уайым», - дейді.

Елден жалғыз бөліну – Қобыландыдай батырдың өзіне зор уайым. Өйткені, ол елін ерекше сүйеді, соның амандығын, бірлігін, ынтымағын тілейді. Мұны естіп, тыңдап отырған зейінді тыңдаушының да жүрегінде еліне деген сүйіспеншілігі оянады. Қобыландының жүрегі қысылған шақта да елім деп соғады. Елін медет тұтады. Бұл Қобыланды секілді батырдың көзі тірісінде-ақ айтқан сөзі екенін еске салады жыр авторы:

Қобыланды Қараманға:
«Ата-ана, көп елім,
Хабарсыз жатыр жерінде» дейді.

Мұнда да батыр туған Қобылан елім деген сөзді еміне айтады. Қобыландының жеті Каміл бабасы:

«Өзіңнің осы сауында,
Олжаға салып қоймаңыз,
Қара Қыпшақ елінді...» - дейді.

Мұнда да жыр кейіпкері сол заманның басты проблемасын айтады. Ол мәнді мәселе елді жаудан қорғау болатын.

«Қыпшақты жауға бергенің -

Ол да саған өлім-ді», - дейді, батырлық намысын оятып. Тағы да Қобыландының сөзін тыңдаңыз:

«Жау шауыпты елімді,
Жау басыпты белімді,
Жау кесіпті желімді (құрылғы. авт.)
Менен қалған байтақ ел
Көрген сияқты көрімді...

Артында қалған елінің зорлық-зомбылық көргенін, жерінің жау қолында кеткенін, малының (бұл жерде құлындарды тізіп байлауға арналған желі арқылы рәміздік-нышандық ұғымда айтылып тұр. Авт.) талан-таражға түскенін естіген батырдың қабырғасы қайысады, жаны ауырады, байыз таппай азат етуге аттанады. Қарлығадай сұлу да адал, ғашық жанды сол жолда тастап

кете барады:

... Қалмақтың ханы Алшағыр,
...Шауып кеткенге ұқсайды,
Қараспантаудағы елімді...
...Хош, Қарлыға, аман бол,
Қалмақ алған халқыма,
Жалғыз кетіп барамын».

Елінің басына күн туғанда батыр жанын қоярға жер таппайды. Оның бұл психологиялық ахуалын жырау былай суреттейді:

Асылдан соққан найза деп,
Пенделік тартқан халқыма
Тигіземін пайда, – деп,
Таң атқанша Қобыланды
Үш айналды шәһәрді - дейді.

Еліне, жеріне деген мұндай ынтызарлықты жыршының аузынан естіп отырған тыңдаушының да сүйіспеншілігі оянады, азаматтық-патриоттық рухы көтерілері сөзсіз. Айтушының әу бастағы көздеген мақсаты да сол болатын.

Қобыланды:
«Әділ сұлтан бір жанын,
Қылып отыр дегейсін
Ағайын жұрттан садаға,

- дейді. Демек, еліне әділ сұлтан болған Қобыланды жұрты үшін мал-мүлкін садаға қылады. Оны жыршы мына әрекетімен дәлелдейді:

Қалмақтан алған көп олжа,
Әділдікпен Қобыланды
Жиып алып көп халқын
Бөліп берді қолынан
Пақыр, кедей, кеміне
Кедей байға теңеліп
Риза болды бәрі де
Қобыланды сынды еріне [2].

Айтушы өткен шақпен сөйлеп отырып, осы шақтың есіне әділдік керек екенін айтады. Тыңдаушыға бай болсан, батыр болсан Қобыландыдай әділ бол, кедей-кепшіктің жағдайына қара дегенді үшінші жақта айтады.

Иә, қазақ фольклорының сарқылмас асыл қазынасы – батырлық жырлар да азаматтық-патриоттық асыл мұраттарды насихаттай отырып, тыңдаушысын ел мен жерді сүйуге шақырады екен. Бұл тұста шешенсөздің басты мақсатымен

бірдей. Бірақ шешенсөз фольклор секілді өткен шақтың мысалымен сөйлемейді, осы шақтың дерегі, мәліметі, айғағымен сөйлейді.

Халыққорының (фольклордың) жанрлары – ертегілердегі, батырлық, ғашықтық жырлардағы, тұрмыстық–салттық өлең-жырлардағы негізгі идея шешенсөз айтындарының идеясымен сарындас, тамырлас. Фольклордың адам санасына қозғау салу идеясы мен шешенсөздегі дәл сондай мұрат екі желіде көрінеді. Бірінші желі – айтушы мен тыңдаушы шындығы, осы шақтағы болмысы, көңіл күйі. Екінші желі – айтылған ойдың астары, түпкі мақсаты мен мұраты және олардың жүзеге асуы. Анығырақ болуы үшін халыққорының ең мәшһүр және ескірмейтін жанры – *ертегі* мен шешенсөз айтындарын қатар қойып көрелік.

Ертегінің анықтамасы әркімге мағұлұм. Қазақ ауызекі тілінде «әңгіме айт» дегенде, айтушы болған іс туралы баяндайды. Осы болған істі баяндауды шешенсөзде үш түрге бөлуге болады:

- *уақиғат* – елдің, қауымның басынан өткен, ұзаққа созылған, кең ауқымды қамтыған уақиғалар туралы ауызша айтылған ақпараттар жиынтығы

- *оқиғат* – уақыт өлшемі жағынан қысқа, кеңістік ұғымымен салыстырғанда тар шеңберде болған оқиға туралы ауызша айтылған ақпараттар жиынтығы.

- *жағдаят* – жеке адамның немесе қауымның еркінен тыс болған, әуреге түсірген, шешілуі қиын істер мен жағдайлар туралы ауызша айтылған ақпараттар жиынтығы *Осы үшеуінің арасынан бір ғана оқиғатты ертегімен салыстырып көру арқылы шешенсөздің фольклордан ажырап тұсын анықтауға болады.*

Ертегі өткен өмірдің елесін, ойдан құралған оқиғаларды айтады.

Оқиғат бүгінгі, дәл осы шақта болып жатқан оқиғаны баяндайды.

*Ертегі кейіпкерінің өмірде болғаны, болмағаны белгісіз.

Оқиғатта кейіпкер дәл осы шақта болып жатқан оқиғаның ортасында жүреді.

*Ертегіде айтушы оқиғаны өткен шақпен баяндайды;

Оқиғатта айтушы оқиғаны осы шақпен суреттейді.

*Ертегіде кейіпкер айналасы, оқиға ортасының тынысы, дыбысы, суреті тек сөзбен жеткізіледі.

Оқиғатта болып жатқан оқиғадағы дауыстар,

дабыстар, дыбыстар, әрекеттер, қақтығыстар, бейнелер, кескін-келбеттер құлаққа немесе көзге бірден жеткізіледі. (радиода естіртеді, теледидарда әрі естіртеді, әрі көрсетеді.)

*Ертегіде мәлімет, мағұлымат, дерек, факт пайдаланылмайды.

Оқиғатта мәліметтің, мағұлыматтың, деректің, фактінің болғаны айтушының пікірін растау үшін, ойын салмақтандыру үшін, сөзін дәлелдеу үшін маңызды.

*Ертегіде кейіпкерлердің түр-тұлғасы, бет-бейнесі, іс-әрекеті осы күнгі адамдарға мүлдем ұқсамайтындай ерекше жаратылыс ретінде суреттеледі.

Оқиғатта кейіпкердің шынайы болмысы дәлдікпен берілуге тиіс. Өйткені, ол өмірде бар (болған) адам.

*Ертегінің тыңдаушысы - балалар, айтушысы- әдетте ересектер. Немесе өзінің тұрғыласы.

Оқиғаттың айтушысы оны көзімен көрген кез келген есті адам. Тыңдаушысы – ес кірген баладан есту-көру қабілеті бар қарттарға дейінгі адамдар.

*Ертегінің айтылуында қалыптасқан формулалар қолданылады. мысалы, «ерте, ерте, ертеде...» немесе «баяғы өткен заманда, дін мұсылман аманда...» деген сияқты санаға сіңісті болған тұрақты тіркестер сол қалпы басқа ертегіде де пайдаланыла береді.

Оқиғатта ондай тұрақты формулалықтар болмайды. Өйткені әр оқиға тосын құбылыс. Және ол оқиға сол қалпында қайталанбайды.

*Ертегінің мәтіні өзгеріске ұшырайды. Бірнеше варианты болады. Әр айтушының қабілет-қарымына, тыңдаушының танымы мен талғамына және сұранысына қарай мәтін жетіле түседі. Жылдар бойы, ғасырлар бойы айтыла беріледі.

Оқиғаттың мәтіні екінші рет қайталанбайды. Тек таспаға жазып алынғаннан кейін қажеттілік үшін қайта көрсетілуі немесе тыңдалуы мүмкін. Бірақ оның әсері айтылған сәттегі тыңдалғанындай болмайды.

*Ертегі тыңдаушының қалауына қарай айтуға да, тыңдауға да ыңғайлы жағдайда, ортада айтыла береді.

Оқиғат тек оқиға болып жатқан жерде ғана айтылса, өз мәні мен мазмұнын жоғалтпайды.

*Ертегі бір немесе бірнеше адамға айтылуы мүмкін. Яғни оның кеңістігі алқалық ауқымнан әрі аса бермейді.

Оқиғаттың кеңістігінде шек жоқ. Ол да бір

немесе бірнеше адамға, тіпті ақпарат құралы арқылы ғаламдық кеңістікке таратылады.

*Ертегіде негізгі айтылар ойдың өзiesі – халық;

Оқиғатта айтылар ойдың өзiesі – айтушы, журналист.

*Ертегі мәтiнi халық жадында сақталады. Бір адам екiншi адамға, бiр ұрпақ екiншi ұрпаққа жеткiзу арқылы ұмытылмайды.

Оқиғаттың мәтiнi оқиғаның iзi суығаннан көмескiленедi. Тек дерек, мәлiмет, факт қалып, ал мәтiн айтылған қалпында халық жадында сақталмайды. (Таспаға жазып алып қалу арқылы ғана кейiнгiге жетуi мүмкiн.)

*Ертегiнiң тақырыбы мәңгiлiк құндылықтар туралы болады.

Оқиғаттың тақырыбы қоғам өмiрiнде орын алған кез келген мәселе туралы болады. Ол бiр күндiк оқиға ертең үшiн аса маңызды болмауы

да мүмкiн. Сондықтан ол халық жадынан тез ұмытылады.

Ендi, осы ертегi мен оқиғаттың тоғысатын тұсы бар ма? Бар: Бiрiншi тоғысы – екеуiнiң де ауызша айтылатынында; Екiншi тоғысы – екеуiнде де оқиға баяндалады. Бiрiнде өтiп кеткен оқиға, екiншiсiнде болып жатқан оқиға айтылады. Үшiншi тоғысы – түпкi мақсаттарында – тыңдаушының санасына қозғау салу, өмiрге, болмысқа деген көзқарасын қалыптастыруында. Бiрi өткен оқиға арқылы, екiншiсi бүгiнгi оқиға арқылы ықпал етудi көздейдi. Осы түпкi мақсатқа келгенде екеуiнде айырмашылық көрiнедi. Бiрiншiсi тағылымдық-тәрбиелiк мақсатты бiрiншi орынға қояды, ал екiншiсi ақпараттық-танымдық мақсатты бiрiншi орынға қояды. Екеуiн салыстыра келгенде айтпағымыз ертегi халыққорының (фольклордың) төл айтыны ретiнде өмiр сүре бередi, ал оқиғат шешенсөздiң кәсiби айтыны ретiнде қала бередi.

Әдебиеттер

1 Померанцева Э. В., Советская фольклористика, в кн.: Русское народное поэтич. творчество, под ред. П. Г. Богатырева, 2 изд., М., 1956.

2 Батырлар жыры. 4 том, 1996жыл, «Жазушы» баспасы.

References

1 Pomerantseva EV, Folklore Fontes iuris Germanici antiqui in libro.: Russian folk poetica. Quibus ingenium est. Bogatyreva PG: 2. M. MCMLVI.

2 Bатырлар зhyры. IV 1996zhyl est «Zhazushy» Baspasy.